

РОЗДІЛ V ДОСЛІДЖЕННЯ У ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

*Ю.М. Войтенко
(м. Переяслав-Хмельницький)*

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ в кінці XVIII – першій третині XIX ст.

На сьогодні є досить актуальним питання інкорпорації Правобережної України у Росію й уніфікації її після поділів Речі Посполитої (особливо 2-го – 1793 р. і 3-го – 1795 р.) та денаціоналізації місцевого населення, яке протягом століть відчувало на собі польсько-католицький гніт, а з приєднанням правобережних земель до царської імперії – і «братній» російський. Цей останній означав визволення малоросів від польського ярма і «справедливе» господарювання на території братнього народу із застосуванням усіх методів його інкорпорації та початком знищення національної культури, яке особливо припало на XIX ст.

Спершу заміна польського пана імперським була полегшенням у релігійному плані, оскільки росіяни були переважно православного віросповідання, що чимало значило для більшості селян на Правобережжі і не зовсім підходила для уніатів. Це віросповідання стало єдино офіційно визнаним. Православно-слов'янська течія в культурі української освіченої верстви переважала західноєвропейську¹. Згідно з указом від 13 квітня 1793 р., на Правобережжі організувалася православна єпархія на чолі з В. Садковським².

Значний вплив на пробудження національної еліти справила Велика французька буржуазна революція 1789–1794 рр., яка показала приклад заміни монархічної форми правління на республіканську. Але українська еліта ще тільки почала формуватися у новому вигляді після славнозвісної козаччини на Правобережжі й тому не становила ніякої загрози існуванню монархії в Росії, на відміну від польської, яка була досить давно сформована у вигляді шляхти. Виявом сформованості польської еліти на окупованих Російською імперією територіях і пробудження інтересу до недавньої свободи було повстання 1794 р., яке очолив Тадеуш Костюшко з урахуванням досвіду французької революції та його участі у війні за незалежність США. Хоча це повстання зазнало поразки, але воно не могло не відбитися в свідомості української еліти як досвід поляків у боротьбі за незалежність.

З приєднанням Правобережної України до Росії створюється нова для цього регіону адміністративно-територіальна система, яка входить в єдину систему всієї імперії з утворенням на цій території губерній, яку очолює намісник (довірена особа монарха) – генерал-губернатор.

За даними В. Кравченка, «... регіони України, в т.ч. Південь, Правобережжя, Захід, довгий час залишалися пасивними у націотворчому процесі»³. Це зумовлюється тією тотальною і жорсткою політикою (шовіністичною, експлуаторською й ін. щодо) держав сусідів-експлуаторів (Речі Посполитої та Російської імперії) щодо української нації на кінець XVIII – початок XIX ст.

Щодо Правобережної України домінує думка, що місцева шляхта в той період знівелювалася і перестала виконувати функції правлячої національної еліти.

Фактично ж остання нікуди не зникла, а продовжувала існувати у становій структурі Російської імперії⁴. Український народ під час інтеграційних процесів в складі Росії не втратив свою еліту, оскільки вона існувала й серед селянської маси. Щоправда, остання була менш численною та політично активною порівняно з сусідніми націями. Проте ця еліта походила з будь-яких класів і верств суспільства й була здатною здійснювати управління серед одноплемінників. У краї було дуже обмеженим коло української еліти, зорієнтованої на захист власних духовно-культурних надбань⁵.

Український патріот, громадський діяч, історик А. Чепа зазначав на початку XIX ст., що, відколи дворянство Росії було зрівняне у правах з українським (а не навпаки), «...малороссияне начали смело вступать в российскую службу, скинули татарские и польские платья, начали говорить, петь и плясать по-русски...»⁶.

Імперське дворянство Росії, що включало у себе вихідців з різних народів та областей держави, одержувало рівні права і свободи, засвоювало спільну корпоративну етику й соціальну психологію та утворювало єдину в політичному й культурному відношенні «російську» націю, що мала до певної міри позаєтнічний характер⁷.

З приходом нової влади деякі чиновники-українці, як і заможні міщани, крамарі, духівництво, здебільшого зрікалися рідної мови, свідомо забували багаті віковічні надбання української духовної культури. Жовчний історик катерининської доби М.М. Щербатов називав «малоросійських зайд» українськими п'яницями й докоряв їхньою землею П.В. Завадовському за те, що він «ввел в чины подлых малороссиян»⁸.

Водночас у панських освічених колах були й патріоти, яким не подобалася колонізаторсько-русифікаторська політика царизму в Україні. Вони зберігали у пам'яті культурницькі та державницькі традиції власного народу з його національно-політичним ідеалом, що хитався між самостійністю й автономією в межах сусідніх держав – Росії або Польщі – чи навіть перебуванням у федеративній спільноті з котроюсь із них⁹.

Імперський уряд не вагався призначати місцевих уродженців на відповідальні посади в їхній батьківщині включно з губернаторськими і навіть генерал-губернаторськими¹⁰. Це свідчить про розгалужений адміністративно-територіальний апарат, який працював на великоімперську систему без урахування національних почуттів українського народу.

Таким чином, рамки русизму були досить широкими, щоб залишити простір для існування та самостійного історико-культурного самоусвідомлення українського етносу. Загальноросійське (російське, імперське, східнослов'янське) не заперечувало на той час особливостей місцевого, регіонального культурного розвитку. Імперсько-провінційна, російсько-українська двоїстість буття українського народу в складі Росії знаходила своє продовження у не взаємовиключній, подвійній лояльності місцевої еліти, а у поєднанні в її свідомості загальнодержавного і місцевого патріотизму, відчутті подвійної або невизначеної національної свідомості.

Ця остання є скоріше правилом, а не винятком на початковому етапі націотворення¹¹.

Якщо за феодалізму *еліта* ідентифікується з певним станом населення, то у XIX ст. цього вже не спостерігається¹².

Національно-культурне життя Правобережжя в той період відзначалося складністю та суперечливим характером. По-перше, із самого початку російський царизм визнавав територію Правобережної України не українською, а польською. По-друге, у краї було дуже обмеженим коло національної еліти, зорієнтованої на захист власних духовно-культурних надбань. По-третє, вже із середини 90-х рр. XVIII ст. російська влада крок за кроком перетворювала православну церкву в знаряддя імперської політики. По-четверте, Правобережжя через географічне й геополітичне розташування опинилася у центрі могутніх історичних, соціально-політичних, економічних

та культурних процесів, які визначали зміст, напрямки боротьби навколо проблем, пов'язаних із бурхливим поширенням начал європейської цивілізації в умовах багатонаціональних абсолютистських монархій¹³.

Незадоволення політикою царської Росії виявлялося у відповідному русі правобережної шляхти разом з домаганнями польських консервативних лідерів – Т. Костюшка, А. Чарторийського та інших, хоч українські репрезентанти висували свою власну програму.

В Україні у другій половині XVIII – на початку XIX ст. не виникло загальнонаціонального міського духовного центру, здатного забезпечити належну спадкоємність розвитку вітчизняної культури в нових історичних умовах¹⁴.

Отже, наприкінці XVIII ст. розпочався процес інкорпорації української традиційної еліти Правобережжя до станової структури Російської імперії, в результаті чого почав змінюватися соціальний статус останньої шляхти.

Одним з головних завдань нової влади стало завдання денационалізувати українців, як окрему від Росії спільноту й подати українську національність як меншого брата великоросів, які впродовж досить довгого історичного процесу розвивалися в одному цілому слов'янському просторі. Основи національної політики Катерини II на Правобережжі було викладено в листі її до князя Вяземського: «Мала Росія... – це провінція ... треба ..., щоб вони (тобто місцеве населення) помосковились і перестали дивитися (на нас), як вовк у лісі»¹⁵.

Важливим етапом у цій політиці стало визначення міністром освіти 1830-х рр. С. Уваровим (1786–1855 рр.) «теорії офіційної народності», яка включала в себе: православ'я, самодержавство та народність. При чому, перше мало бути загальнодержавною релігією, яку указ оберігає; самодержавство – найкраща форма правління в Російській імперії; народність – доручення народом усієї влади монарху й віра в його опіку над ним¹⁶.

Для національних регіонів, приєднаних до імперії у кінці XVIII – на початку XIX ст., це обернулося примусовою русифікацією. Українське дворянство устами М.А. Маркевича проголосило необхідність та бажаність злиття російського й українського дворянства в одній імперії¹⁷.

Поступальному розвитку культурного процесу у Росії сприяла відносно нова соціальна верства – *інтелігенція*, породжена специфікою історичного розвитку країни¹⁸. У роки правління імператора Миколи I вона утверджується в соціальній структурі суспільства, перебираючи на себе основні культурно творчі функції¹⁹.

Українська інтелігенція політику останнього оцінила різнобічно, що спричинило до виникнення трьох її течій. *Перша течія* української інтелігенції сприймала «теорію офіційної народності» й пропагувала її. Це зокрема такі її представники, як М. Гоголь, В. Капніст, М. Гнідич, В. Наріжний та ін. Вони писали російською мовою, яку сприймали добре відповідні кола²⁰. Популярність здобули ідеї майбутньої всеслов'янської єдності, хоча їхні прихильники ніяк не могли вирішити, яким саме народам належало стати її першими носіями. Через це українське суспільство пішло до небезпечної межі, за якою стояла загроза асиміляції²¹.

Друга течія інтелігенції не поділяла з першою із Уваровим думку про народність, як фактор «єдиноділімості», оскільки вважала, що головна ознака – рідна мова, звичай, фольклор й не заперечувала самодержавство. Представниками цієї течії були: Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, А. Метлинський та ін.).

Третю течію сформувала нова українська інтелігенція, яка в тріаді не заперечувала лише православ'я і виступала проти самодержавства й народності у розумінні С. Уварова, проти кріпацтва, за федерацію слов'янських народів. Ця течія сформувалася в 40-х рр. XIX ст. і відома як Кирило-Мефодіївське товариство, яке існувало у 1845–1846 рр. Представниками цієї організації були М. Костомаров, П. Куліш,

М. Белозерський, Т. Шевченко та ін.²²

Щодо національної приналежності, то політика царського уряду розколола українську громадськість на дві групи: *автономістів*, які мріяли про відновлення старих порядків і виступали під гаслами історичного легітимізму, та *інтеграціоністів*, котрі не бачили для себе іншої перспективи, ніж цілковите злиття з імперією. Тріщина між ними невпинно поглиблювалася тією мірою, якою Росія просуvalася шляхом реформ, а нове дворянство, що досягло чинів на службі імперії, витісняло старе, яке обґрунтовувало свої претензії на привілейоване місце у соціальній ієрархії посиленнями на родові й історичні традиції²³.

За висловом В. Кравченка, «... одним з головних системоорганізуючих факторів розвитку українського національного Відродження може вважатися українська тематика в загальноросійській культурі»²⁴.

На території України у кінці 20–30-х рр. ХІХ ст. починають утворюватися перші громадські літературно-наукові об'єднання, метою яких стало дослідження історичного минулого, побуту, звичаїв, мови корінного населення того чи іншого регіону²⁵.

У 90-х рр. ХVІІІ – на початку ХІХ ст. відбувається поживлення культурного життя в Україні, зростання у ньому ролі дворянських мастркових осередків²⁶.

Важливим чинником розвитку національної свідомості стала поява відомої поеми І. Котляревського «Енеїда» на українській літературній мові. На озброєння місцевої інтелігенції було взято етнографію, фольклористику, топографію, археологію, лінгвістику, історичні дослідження й краєзнавство.

На початку ХІХ ст. українська інтелігенція виступає на захист самотності свого народу. Це зокрема такі письменники і науковці, як М.А. Цертелєв, З. Доленга-Ходаківський, М.А. Маркевич, М.О. Максимович, М.І. Костомаров, П.О. Куліш, О.І. Мартос, О.М. Бодяньський, А.О. Метлинський та інші діячі національного відродження.

Князь М. Цертелєв першим розпочав системне вивчення етнографії на прикладі окремих регіонів України й розробив принципи збирання народних звичаїв і пісень у праці «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1818 р.), а також поклав початок виданню українських дум.

Історик та етнограф М.А. Маркевич (1804–1860) був дослідником місцевого побуту, що знайшло своє відображення в працях: «Украинские мелодии» (1831 р.) і «Народные украинские напевы» (1840 р.).

Провідна роль у народознавчому вивченні України й її окремих регіонів (Київщина та Волинь) у 30-х рр. ХІХ ст. належить ученому-енциклопедисту, діячу національного відродження М.О. Максимовичу (1804–1873). Він вивчав, оцінював і підтримував у статтях та рецензіях етнографічні дослідження своїх попередників і сучасників О.М. Бодяньського, П.О. Куліша, М.А. Маркевича, І.Г. Кульжинського та інших, та видав унікальні фольклорні збірки – такі, як: «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834), «Сборник украинских народных песен» (1849) тощо, які утвердили демократичний напрям подальшого розвитку української етнології²⁷.

Відомий український історик та етнограф М.І. Костомаров (1817–1855) у своїх працях описував побут, народні традиції й звичаї, вірування, особливості мови. У 1840 р. він розробив і видав власну програму етнографічного дослідження України. В ній було рекомендовано при збиранні народознавчих відомостей на місцях у першу чергу звертатися до таких джерел, як літописи, хроніки й інші писемні пам'ятки.

Одним із діячів національного відродження був П.О. Куліш (1819–1897). Будучи на Волині та в Києві, він зібрав велику кількість місцевих етнографічних матеріалів, які широко використовував у своїх творах («Записки о Южной Руси») і в редактованому ним журналі «Основа» (1861–1862 рр.).

Розвивається вітчизняне мовознавство, етнографія й фольклористика (О. Павловський, Я. Маркович, М. Антоновський та ін.), з'являються перші видання україномовних творів (А. Головатий, І. Котляревський), починається освоєння української тематики російською художньою літературою (В. Ізмайлов, П. Шаліков й ін.)²⁸.

Етнографічні праці надавали фактичний матеріал для висновків про єдність етнічної території України незалежно від адміністративно-територіального поділу останньої, мовну і культурну цілісність її народу, яку він зберігав, незважаючи на складні перипетії свого історичного існування²⁹.

Це була суперечлива, перехідна епоха, в якій поєднувалися настрої соціального песимізму та пафос оновлення всіх сфер суспільного розвитку. Її можна назвати періодом, коли відбувалося перегрупування їх сил, зміна орієнтації культурного розвитку, нагромадження духовного, інтелектуального потенціалу, відповідного вимогам часу³⁰.

У житті українського суспільства зростаючу роль почали відігравати нові світські навчальні, наукові, культурні інституції, громадські об'єднання, періодичні видання³¹.

Національна свідомість соціальної еліти переорієнтовувалася із соціально-політичних, релігійних чинників на етнічні. Поступово формувалися уявлення про єдність території й етнічного типу українців, їх розмовна мова піднімалася до рівня літературної³².

В кінці XVIII – на початку XIX ст. залишалися можливості для повноцінного розвитку української культури, коли дворянство і міські верстви суспільства ще не втратили знання та живого відчуття рідної мови, а уряд ще не додумався до дикунської заборони створеною на ній літератури³³.

Українська соціальна верхівка у своїй більшості зберігала духовний зв'язок із своїм етносом і продовжувала жити повноцінним культурним життям³⁴.

Водночас модернізація української культури за російським посередництвом супроводжувалася втратою органічної цілісності її розвитку. Духовне життя суспільства немовби роздвоїлося: верхівка останнього засвоювала новітню просвітницьку культуру, решта зберігала вірність традиції³⁵.

Малоросійський компонент здобув особливе значення в русифікаторських планах царизму на Правобережжі. Опорним пунктом російського адміністративно-культурного наступу на полонізовані землі Правобережної України став Київ, де було у 1834 р. урочисто відкрито Університет Св. Володимира³⁶.

Звернення представників передової української інтелігенції до джерел самобутності свого народу стало основою національного відродження й демократизації визвольного руху.

Одним з відомих таких дослідників був Д.М. Бантиш-Каменський (1778–1850), який написав п'ятитомну «Историю Малой России». Це була перша книга про українське минуле, написана на основі документів з московських та київських архівів. Працю було викладено в академічному й лояльному дусі щодо Росії. Вона мала велике наукове значення та за короткий період витримала три видання (1822, 1830, 1842 рр.).

Одночасно над минулим України працював О.І. Мартос (1742–1842). Його праця «История Украины и козаков» до нашого часу не збереглася, а дійшли лише фрагменти й уривки з неї.

Неабиякий внесок в історичну науку зробив П.О. Куліш своєю двотомною працею «Записки о Южной Руси» (1856–1857). Це дослідження позитивно оцінили Т.Г. Шевченко, М.О. Максимович, М.І. Костомаров³⁷.

Грунтовну наукову монографію «Очерк истории города Киева» видав 1836 року український історик, етнограф та фольклорист М.В. Закревський (1805–1871). У

1858 р. цю книгу було доповнено перероблено та видруковано в Москві під назвою «Описание Киева» (т. 1–2). Вона стала відправною для подальших досліджень науковців і краєзнавців історії міста та його околиць.

Одразу ж після приєднання Київщини, Волині й Поділля до Росії самодержавство поставило мету розробити імперську офіційну історію цього краю, щоб ідеологічно і політично виправдати тут своє панування. Одним з таких істориків був поляк Ян Потоцький (1761–1815), який видрукував французькою мовою для потреб царського уряду невеликі праці – нариси «Давня історія Волинської губернії», котрі були вдруге перевидані російською мовою 1829 р. Крім того, він опублікував у Петербурзі французькою мовою книги «Археологічний атлас Європейської Росії» (1805), «Коротенька історія народу Русі» (1802), що особливо сподобалася імператору Олександрю I.

Таким чином, на середину XIX ст., в Україні формується власна інтелігенція, яка не тільки усвідомлює національно-культурний гніт, а й намагається протистояти йому в умовах імперії. Витоками українського відродження стали фольклорні та етнографічні дослідження кінця XVIII – XIX ст. Правобережна Україна опинилася в полі зору російської влади. Царський уряд не допускав в історичних публікаціях і натяку на антиросійську спрямованість останніх, придушував всіляке вільнодумство щодо прийнятої в державі офіційної концепції висвітлення минувшини. У цих умовах українська інтелігенція змушена була писати твори російською мовою, викладати історію України й її регіонів в рамках імперії. Але вона шукала шляхів для відображення у відкритій або замаскованій формі правдивої історії свого народу та збереження, таким чином, його етнічних джерел, героїки, національних святинь для прийдешніх поколінь.

Ні польська шляхта, ні російські дворяни не змогли знищити національну ідентичність, яка проявлялася в способі буття українців, їхньому фольклорі й потязі до волі. Цей спосіб життя мав місце у селах, населення яких було осередком і носієм українських традицій та звичаїв. З таких сіл і була вихідцем національна еліта, яка усвідомлювала колонізаторську політику панівних над Україною держав та шукала виходу з тяжкого ярма.

Бездержав'я, безкомпромісна боротьба за виживання згуртовували сили українців, робили їх високо адаптованими до змін. Коли російська самодержавна машина виробляла в них «чужорідні» елементи, то загострювалися суперечності, внутрішні і зовнішні протистояння економічної, соціальної та духовної сфери краю з такими ж сферами імперії. Це у свою чергу зміцнювало захисні функції корінних мешканців останнього³⁸.

¹ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середини XIX століття). – Х., 1996. – С. 30.

² Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 167.

³ Кравченко В.В. Назв. праця – С. 21.

⁴ Парадній В.О. Діяльність «польської опозиції» як фактор формування національної еліти Правобережної України (кінець XVIII – XIX ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип. 28. – К., 2004. – С. 260.

⁵ Там само. – С. 260–261.

⁶ Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 54.

- ⁷ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 27–28.
- ⁸ «О повреждении нравов в России» князя М. Щербатова и «Путешествие» А. Радищева. – М., 1984. – С. 56–57, 83.
- ⁹ Сарбей В.Г. Національне відродження України – К., 1999. – С. 47.
- ¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 267.
- ¹¹ Кравченко В.В. Назв. праця – С. 33.
- ¹² Потульницький В.А. Теорія української політології. – К., 1993. – С. 123–133.
- ¹³ Голенищев-Кутузов И. Гуманизм у восточных славян // Украина и Белоруссия. – М., 1968. – С. 312–313.
- ¹⁴ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 27.
- ¹⁵ Киричук М. Волинь – земля українська. – Луцьк, 1995. – С. 351.
- ¹⁶ Рудик П.А. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України (I половина XIX ст.). – К., 2003. – С. 5–6.
- ¹⁷ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 193.
- ¹⁸ Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX веков // Вопросы философии. – 1991. – № 8. – С. 28.
- ¹⁹ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 193.
- ²⁰ Рудик П.А. Назв. праця. – С. 6.
- ²¹ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 193.
- ²² Рудик П.А. Назв. праця. – С. 7.
- ²³ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 22.
- ²⁴ Там само. – С. 34.
- ²⁵ Там само. – С. 193.
- ²⁶ Там само. – С. 35.
- ²⁷ Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України (XIX – на поч. XX ст.). – Хмельницький, 1995. – С. 27.
- ²⁸ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 35.
- ²⁹ Там само. – С. 40.
- ³⁰ Там само. – С. 48.
- ³¹ Там само. – С. 48.
- ³² Там само. – С. 48.
- ³³ Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 148.
- ³⁴ Кравченко В.В. Назв. праця. – С. 48.
- ³⁵ Там само. – С. 48.
- ³⁶ Там само. – С. 193.
- ³⁷ Баженов Л.В. Назв. праця. – С. 30.
- ³⁸ Філінюк А.Г. До питання про національно-культурне відродження у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 275.